

УДК 355.72 (477) (091)

DOI: 10.33099/2707-1383-2020-36-2-122-146

Филь О. М., кандидат історичних наук,
заступник директора Національного
військово-історичного музею України (м. Київ)
ORSID:<https://orcid.org/0000-0002-0662-8654>

Новікова В. Г., старший науковий
співробітник науково-дослідного центру
воєнної історії Національний університет
оборони України імені Івана Черняхівського
(м. Київ)

ORSID:<https://orcid.org/0000-0002-6876-9508>

ОДИН ІЗ НАЙРЕЗУЛЬТАТИВНІШИХ ЛЬОТЧИКІВ-ВИНИЩУВАЧІВ АНТИГІТЛЕРІВСЬКОЇ КОАЛІЦІЇ. (ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ІВАНА НИКИФОРОВИЧА СТЕПАНЕНКА)

У статті аналізуються книги, публікації, документи та архівні матеріали, присвячені одному з найрезультативніших льотчиків-винищувачів Антигітлерівської коаліції, уродженцю Черкащини двічі Герою Радянського Союзу генерал-лейтенанту авіації Івану Никифоровичу Степаненку. Крім того, за допомогою нових джерел та публікацій, здійснена певна реконструкція життєвого шляху і корекція маловідомих та свідомо прихованих комуністичною цензурою окремих сторінок біографії льотчика. Зокрема, це стосується дитинства та юності Івана Степаненка. Проаналізовано основні етапи становлення І. Н. Степаненка як військового фахівця. Розглянуто його військову діяльність під час Другої світової війни та у повоєнний період. Складено деталізовані рейтинги тридцяти найрезультативніших льотчиків-винищувачів Антигітлерівської коаліції, а також найрезультативніших льотчиків радянських ВПС у протистоянні з німецькими льотчиками.

Стаття, присвячена 100-річчю від дня народження одного з найрезультативніших асів Антигітлерівської коаліції, двічі Героя Радянського Союзу генерал-лейтенанта авіації І. Н. Степаненка.

Ключові слова: Іван Никифорович Степаненко, авіація, Друга світова війна, Антигітлерівська коаліція, льотчик-винищувач, ас, 4-й винищувальний авіаційний полк, Герой Радянського Союзу, Червона армія, Військово-Повітряні Сили.

УСЬОГО І.Н. СТЕПАНЕНКО ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ



414

ЗДІЙСНИВ
БОЙОВИХ ВИЛЬОТІВ

118

ПРОВІВ
ПОВІТРЯНИХ БОЇВ

32

ЗБИВ
ОСОБИСТО ЛІТАКИ ПРОТИВНИКА

9

У ГРУПІ ЛІТАКІВ ПРОТИВНИКА



* За даними дослідника авіації Михайла Бикова І.Н. Степаненко мав на рахунку 31/9

Постановка проблеми. Протягом декількох десятиріч офіційна радянська цензура не тільки пильно охороняла концепцію так званої Великої Вітчизняної війни, але й відслідковувала найменший відступ від генеральної лінії, сконструйованої ідеологічним апаратом КПРС. На безальтернативній основі були окреслені межі цієї концепції, а також були відібрані та призначені герої війни, діяльність яких не піддавалася щонайменшій ревізії. Однак перед цим біографії цих людей піддавалися певній ідеологічній корекції. Навіть життєпис людей заслужених, які відзначилися під час війни, і були вшановані найвищими державними нагородами, не минув подібний процес вихолощення.

Багаторічний нігілізм і однобоке, в угоду партійно-владній кон'юнктурі, висвітлення історії призвело до того,

що пострадянське суспільство продовжує жити в полоні радянської міфології. Це стосується не тільки висвітлення ходу Другої світової війни, значних битв та локальних операцій тощо, але й ролі конкретних осіб, які відзначилися під час війни і зробили вагомий внесок у перемогу над нацизмом.

Аналіз історіографії. Висвітлення життя та діяльності І. Н. Степаненка вітчизняною історіографією можна умовно розділити на три періоди. Перший період – 1945 – 1976 рр., другий – 1976 – 1991 рр., третій період – 1991 р. – до нинішнього часу. Перший період позначений лише накопиченням та опрацюванням матеріалів, які згодом вибірково будуть використані під час написання нарисів, окремих робіт та публікацій у ЗМІ, присвячених І. Н. Степаненку, другий – найбільш продуктивний, по-

значений появою автобіографічної книги “Полум’яне небо”, (Видавництво політичної літератури України, 1976 р.). Попереднє слово до книги було написано тричі Героєм Радянського Союзу О. І. Покришкіним. У 1983 р. цим же видавництвом було видано і російськомовну версію книги “Пламенное небо”. Автобіографічні книги викликали інтерес до постаті І. Н. Степаненка. У подальшому саме факти, що були викладені в автобіографічних роботах І. Н. Степаненка, слугували матеріалом для написання статей, нарисів, оповідань, репортажів, присвячених льотчику. Це стосується не тільки публікацій так званої “радянської доби”, але статей та нарисів, присвячених І. Н. Степаненку, що побачили світ у ХХІ сторіччі.

Метою даної статті є реконструкція маловідомих сторінок із життя та діяльності І. Н. Степаненка, визначення його професійних та лідерських якостей, а також місця в рейтингу найрезультативніших льотчиків-випищувачів Антигітлерівської коаліції.

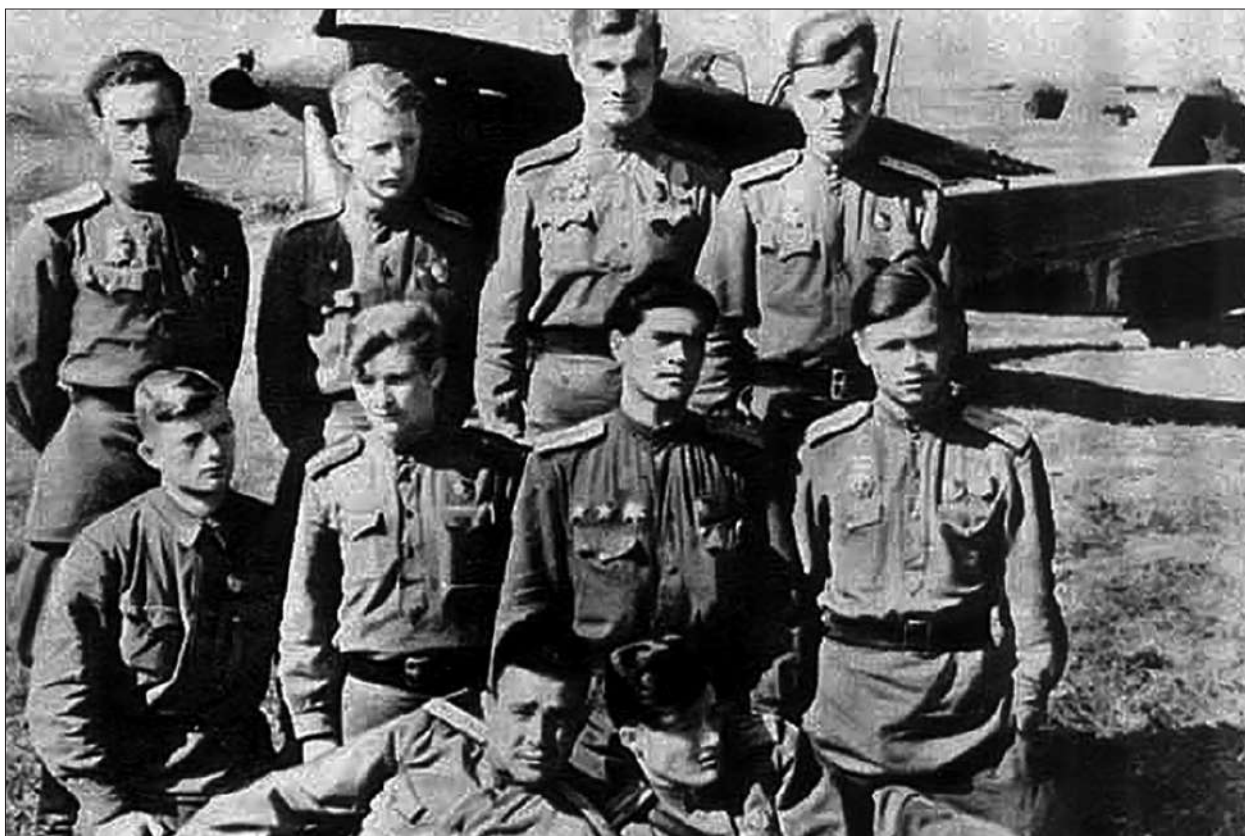
Виклад основного матеріалу. Донедавна історики та краєзнавці не могли чітко визначити місце народження Івана Никифоровича Степаненка. І якщо назва населеного пункту, де народився майбутній льотчик не викликала суперечностей, це – село Нехайки, то найменувань адміністративно-територіальної одиниці, до якої належало село, ми зустрічаємо декілька. Зокрема, його товариш та неофіційний біограф військовий льотчик Штерн Г. І. у своїй статті “Майстер любових атак” пише,



Іван Степаненко 1944 р.

що І. Н. Степаненко народився в с. Нехайки Ковалівського району [1, с. 297]. Назва цього району проходить також у поданні на присвоєння І. Н. Степаненку звання Героя Радянського Союзу, датованому 14 листопада 1943 р. Водночас у своїй автобіографії 16 березня 1958 р. І. Н. Степаненко власноруч пише, що “...народився в селі Нехайки Шрамківського району Черкаської області...” [2, арк. 13]. А ось до комсомолу, за його словами, він вступив до Ковалівського РК (районного комітету). Тоді як у публікаціях 70-80 рр. ХХ ст., присвячених І. Н. Степаненку, місцем народження льотчика вказані сучасні назви адміністративно-територіальних одиниць, а саме с. Нехайки Драбівського району Черкаської області.

Дотримуючись принципу історичної послідовності та достовірності, нагада-



Льотчики 4-го винищувального авіаполку, які відзначились в небі над Орлом. Зліва направо - 1-й ряд: Ілля Шмельов, Олексій Рязанов; 2-й ряд: Григорій Усиков, Григорій Козачонок, Іван Степаненко, Костянтин Сафронов; 3-й ряд: В'ячеслав Лещенко, Борис Бугарчов, Михайло Ільченко, Віктор Куніцин. 1943 р.

ємо, що райони в УРСР були створені в 1923 р. шляхом укрупнення й переділу волостей. Отож ми можемо констатувати, що І. Н. Степаненко народився 13 квітня 1920 р. в с. Нехайки Капустинської волості Пирятинського повіту Полтавської губернії (нині це Драбівський район Черкаської області) [3, с. 10].

Майбутній льотчик народився в родині Никифора Денисовича та Парасковії Дмитрівни Степаненків. Для кожного з них це був уже другий шлюб. “Батько Никифор Денисович і мати Параска Дмитрівна, які стали вдівцями, вже мали від перших шлюбів трьох дітей: у батька – Іван і Тимофій, у матері – Варка” [1, с. 296].

За спогадами односельців, батько майбутнього льотчика був учасником

Громадянської війни і служив у кавалерії. Як згадувала жителька с. Нехайки Козинець М. Л., 1914 р. н., після війни Никифор Денисович повернувся “на кобилі-рисачці, яку звали Олена” [4, арк. 1].

У своїй автобіографії І. Н. Степаненко пише, що його батьки до Жовтневої революції були малоземельними. “Батько з раннього дитинства батракував у куркулів і багатих людей. Після Жовтневої революції селяни села Нехайки отримали землю. Отримав землю і мій батько, життя сім’ї почало налагоджуватися. Поступово придбали коня і побудували нову хату...” [2, арк. 31].

У своїй автобіографічній книзі він згадує, що радянська влада наділила

їхній родині аж цілих десять десятин землі, тобто понад 10 гектарів. Однак тут же пише, що “дитинство йому згадується постійним стремлінням до шматка хліба”. І тільки й надії було на річку Супій, яка під час повені наповнювала численні водойми “окунями, линами, карасями, навіть щуками”. [5, с. 7].

За свідченнями односельців, під час колективізації Никифор Денисович Степаненко не вступив до колгоспу, а волів самотужки займатися господарством. У країні тотальної колективізації подібна непокора могла призвести лише до репресій. Так воно й сталося. За спогадами тієї ж Козинець М. Л., у Степаненків “активісти забрали землю, реманент, а сім’ю вигнали з хати” [1, с. 296].

Звичайно ж, це не могло не позначитися на достатку родини Степаненків. Залишившись без засобів існування, велика родина починає голодувати. За радянського часу факт акту геноциду українського народу, організованого керівництвом ВКП (б) та урядом СРСР замовчувався. У автобіографіях І. Н. Степаненка, що зберігаються в Державному архіві Черкаської області, майбутній льотчик одним реченням згадує трагедію своєї родини. Наприклад, 16 березня 1958 р. він пише: “В 1932 році мати і батько померли, і я в дванадцятирічному віці залишився зі старшою сестрою працювати у колгоспі, навчатися в Нехайківській школі” [2, арк. 13]. В автобіографії від 30. 03. 1971 р. І. Н. Степаненко вже конкретизує і повідомляє, що



І.Н. Степаненко.

“... в 1932 році помер мій батько, а в 1933 році померла мати. Мене забрала до себе в сім’ю старша сестра Варвара Некоз” [2, арк. 31].

Звичайно, І. Н. Степаненко не міг тоді вказати справжню причину страшної трагедії, що розігралася в родині його батьків. І тільки вже після звільнення зі служби у своїй біографічній книзі “Пламенное небо”, яка з’явилася на світ у 1983 р. І. Н. Степаненко обережно пише: “...й донині зі здриганням згадую ті страшні дні, коли селом пройшли епідемії. Першим помер батько, потім – мати, брат Тимофій, сестрички Марина, Маруся, Катерина...” [5, с. 7, 8]. “Загадковою епідемією”, що в 1933 р. забрала життя відразу шести душ із родини Степаненків та ще шестисот мешканців села Нехайки, було не що інше як Голодомор.



Іван Степаненко разом з дружиною Тетяною та синами Володимиром і Андрієм на своїй малій батьківщині.
Село Нехайки. 1993 р.

За свідченнями Козинець М. Л., “у селі жив циган, який пішов робити у циганський колгосп у с. Горбані (Київська обл.), а Степаненкам дав притулок у своїй хаті”. Вона також підтверджує, що “пізніше голод забрав життя батьків, брата Тимофія і трьох сестер” [1, с. 296].

Те, що родина Степаненків стала жертвою саме Голодомору, свідчить і жителька села Нехайки Горонович Є. К. Зокрема, вона згадує: “Батьки Івана Никифоровича померли в голодний 33-й рік. Хлопець залишився під опікою старшої сестри Варки. У селі існував притулок для дітей-сиріт, але Івана туди не взяли, так як батько у свій час не вступив до колгоспу. Брат із сестрою тяжко горювали – не було чого їсти. Діти попухли і не могли вийти з хати. Від голодної смерті їх нама-

гався урятувати Іванів товариш, який ранньою весною рвав і приносив молоду травичку, бруньки, що ледь-ледь розпукувались на деревах” [4, арк. 3].

Врятувала майбутнього повітряного аса та його зведену сестру Варвару жителька с. Нехайки Варвара Олександрівна Виноград, 1901 р. н. Вона згадувала, що “...обоє дітей були пухлі і не могли рухатися”. Разом зі своєю сусідкою, яку по-вуличному називали бабою Кряччихою, вона звернулася до голови місцевого дитячого притулку Шевченка Тихона Ілліча. За словами Горонович Є. К.: “...через два дні на засіданні дозволити ходити Івану до притулку їсти. Так як Варка була дорослішою, її не прийняли. Іван не міг дійти попоїсти, то моя мати із тиждень носили їжу, поки дитина не встала і не набралася



Юні мешканці села Нехайки проводять екскурсію, присвячену Івану Степаненку. Кразнавчій музей. Квітень 2014 р. Фото Олександра Філія.

сил. Коли підправився, почав ходити самостійно їсти, але щодня приносив скибочку хліба сестрі. Так діти і врятувалися від смерті” [1, с. 295, 296].

За словами самого ж І. Н. Степаненка, залишившись круглим сиротою, він мусив самотужки добувати собі шматок хліба. Майбутній льотчик навчається у школі та працює в колгоспі, де за його словами, він “пас телят і коней, доглядав за худобою” [2, арк. 13].

У 1937 р., згідно біографічних даних, І. Н. Степаненко закінчив семирічку і продовжив працювати в колгоспі імені Леніна в с. Нехайки, однак у книзі “Пламенное небо” назва колгоспу вказана як “Іскра” [5, с. 8].

У 1938 р. він вступив до лав ВЛКСМ. Восени того ж таки 1938 р. Івана Степаненка забрав із собою до Дніпродзержинська його старший зведений брат і повний тезка – Іван Никифорович Сте-

паненко. Таємницю такого збігу імені І. Н. Степаненко пояснює в своїй автобіографічній книзі “Полум’яне небо”. Він, зокрема, пише: “На той час батько мав уже двох синів – Івана й Тимофія... Потім народився я, хрестини випали на пору свята Івана Купала. Піп і слухати нікого не хотів – записав мене у церковній книзі: Іван Никифорів син. Так стало в нашій хаті двоє Іванів Никифоровичів” [6, с. 12].

У Дніпродзержинську (нині – Кам’янське) молодший Іван, за його ж словами, влаштувався на завод імені Дзержинського учнем слюсаря в паровозоремонтне депо, а далі перейшов до вагоноремонтного заводу імені газети “Правда” у якості слюсаря з обробки букс і збірки пневматичних циліндрів для вагонів із автоматичним завантаженням. За словами І. Н. Степаненка, йому “...доручалось обточувати й об-



Особисті речі і фото льотчика. Експозиція краєзнавчого музею с. Нехайки.
Фото Олександра Филя.

стругувати букси для залізничних вагонів. Кожна з них мала вагу близько 46 кілограмів. Готував їх до “тонких” слюсарних робіт: просвердлював дірки для дверцят, на стругальному верстаті простругував зверху й знизу, обробляв горловину. Операція закінчувалась навантаженням на візок і відправкою до іншого цеху” [6, с. 9].

У Дніпродзержинську І. Н. Степаненко без відриву від виробництва навчається в Дніпродзержинському аероклубі ім. льотчика-полярника В. С. Молокова. Аероклуб очолював тоді Матевос Асканазович Матевосян. Першим інструктором Івана Степаненка став Іван Федорович Мусянко.

Варто зауважити, що місто Кам'янське дало путівку в життя сотням льотчиків. Серед них, звичайно ж, Герої Радянського Союзу винищувач В. М. Дригін, бомбардувальники

С. Л. Левчук, Й. К. Сачко (українці), а також росіянка А. Ф. Худякова. Саме в небі над Дніпродзержинськом в 1939 р. І. Н. Степаненко не тільки здійснив свій самостійний політ на літаку У-2, але й стрибнув із парашутом. Під час навчання в аероклубі він опанував польоти на літаках У-2, УТ-1 та УТ-2.

У квітні 1940 р. після успішної здачі випускних іспитів і медичної комісії його зараховують курсантом до Качинської військової авіаційної школи пілотів імені Олександра М'яснікова. Іван Степаненко потрапляє до першої ескадрильї майора Гайдамаки. Його інструктор – молодший лейтенант Володимир Павлович Попутько, а командир ланки – лейтенант Сергій Михайлович Аїстов. Після курсу молодого бійця і присяги розпочалося навчання.

Необхідно зауважити, що в березні 1940 р. школи ВПС були переведені на

прискорену підготовку і відтепер льотчики навчалися лише рік. Причому для зниження рівня аварійності в авіашколах перестали навчати вищому пілотажу.

За час навчання в Качинській військовій авіашколі молодий льотчик опанував літак УТІ-4 і розпочав польоти на винищувачі І-16.

22 червня 1941 р. розпочалася німецько-радянська війна, а вже за тиждень І. Н. Степаненко разом із товаришами залишив стіни Качі, а згодом отримав призначення до 4-го винищувального авіаполку 20-ї змішаної авіадивізії Південного фронту.

Командир полку майор В. М. Орлов не поспішав вводити молоде поповнення в бій. Він діяв за принципом: “В бій йдуть одні “старики”. У своїй книзі Іван Степаненко згадував це так: “Командир полку майор Орлов другого чи третього дня зібрав нас, сержантів, на бесіду. Я добре знаю ваші настрої, – мовив до нас. – Знаю тому, що сам недавно працював у школі пілотів, виховував таких, як ви... Тепер у вас одне на думці: чи скоро пошлють на ворога. Адже так? – Так точно! – відповідали ми з надією, що ця бесіда й стане введенням до бойової діяльності. – Самі бачите, як тепер важко, – продовжував майор, поглядаючи почергово на кожного з нас. – Усім нам – ви розумієте, що вам, молодим, особливо – необхідно дуже багато вчитись, опанувати техніку і тактику. Лише тоді можна буде літати на перехоплення. Нині таке завдання у нас виконують тільки досвідчені льотчики, а вас посилати в бій не можна. Ранувато...” [6, с. 28].



Шолом і висотно-компенсуючий костюм Івана Степаненка. Експозиція краєзнавчого музею с. Нехайки. Фото Олександра Филя.

Молоді льотчики за рішенням командира 4-го винищувального авіаполку потрапляють до навчальної авіаескадрильї, яку очолив заступник командира полку О. О. Терьошкін. Молоді льотчики практикують польоти на винищувачах І-153 “Чайка”. Однак літаків не вистачає і основні зусилля 4-го ВАП спрямовані на прикриття наземних частин РСЧА, що відкочуються на схід. Поступово в боях полк втрачає льотчиків і матеріальну частину.

18.08.1941 р. під час виконання службових обов’язків трагічно загинув командир полку майор Орлов. Полк очолив майор О. В. Серенко. А тим часом 4-й ВАП передислоковано до Генічеська, далі до Маріуполя і Батайська, а згодом і до Ростова-на-Дону. В Ростові полк отримує завдання перегнати з



Портрет льотчика. Експозиція краєзнавчого музею с. Нехайки. Фото Олександра Філя.

Мурманська до міста Кинешма Іванівської області нову матеріальну частину – британський одномісний винищувач Гоукер Гаррікейн. До Мурманська на транспортних літаках відправляються льотчики і техніки 4-го ВАПу.

Серед льотчиків, відібраних для перегонки “гаррікейнів”, був і сержант Степаненко. Після перегонки нових винищувачівна аеродром міста Кинешма, де розташувався 22-й запасний винищувальний авіаційний полк Московського військового округу, в жовтні 1941 р. розпочалося інтенсивне навчання. Навчанням керували досвідчені льотчики підполковник П. С. Акуленко і полковник І. І. Шумов.

Варто зауважити, що в радянській історіографії літаки іноземного виробництва, які потрапляли до СРСР по лінії

Ленд-лізу, піддавалися необгрунтованій критиці. Зокрема, не “залишився” без упереджених оцінок і британський винищувач Гоукер Гаррікейн.

Літак отримав ярлик машини застарілої конструкції, що була списана з озброєння англійських повітряних сил. Піддавався критиці двигун британського літака “Ролс-ройс” з водяним охолодженням і великим сотовим радіатором. Що за оцінками фахівців в умовах російської зими призводило до переохолодження і замерзання радіаторів, що в свою чергу виводило з ладу винищувач. Критикувалися і льотно-технічні дані “гаррікейна”, зокрема швидкість англійського винищувача, що складала 500 кілометрів на годину. Малопотужним на думку радянських експертів було і озброєння “іноземця”, всього 12 кулеметів калібру 7,62 мм...

Звичайно, нині ми сприймаємо подібні, м’яко кажучи, критичні випадки, як спробу принизити іноземну техніку, виставити її таким собі металобрухтом для того, щоб применшити роль союзників по Антигітлерівській коаліції в частині надання Радянському Союзу озброєння.

Кажуть, дарованому коню в зуби не дивляться, тому хочу все ж захистити від подібних нападок та неправомірних звинувачень саме “британських коней”, які згідно Ленд-лізу почали надходити до льотних частин ВПС Червоної армії в жовтні 1941 р. Водночас нагадаю, що на озброєнні радянських льотчиків на той час були здебільшого технічно і морально застарілі винищувачі І-16

та І-153 (“Чайка”), що не дозволяло на рівних протистояти модернізованим винищувачам Ме-109. Нові винищувачі, зокрема Як-1, МіГ-3 та МіГ-1 відрізнялися технічною ненадійністю та відсутністю досвіду в більшості льотчиків ВПС РСЧА по їх експлуатації.

Варто також зауважити, що радянська авіапромисловість після тотальних евакуаційних заходів ще не встигла налагодити випуск винищувачів, що могли хоча б наблизитись за своїми тактико-технічними даними до тих же “мессершміттів”. Тому радянське керівництво і попрохало Уряд Її Величності про допомогу у поставці насамперед винищувачів. І Велика Британія відгукнулася. Усього до Радянського Союзу під час війни прибуло понад 3000 “гаррікейнів”, а ще майже 1200 “спітфайрів”.

Наприклад, винищувач “гаррікейн” вочевидь був не найкращим літаком сучасності, що був на озброєнні льотчиків Антигітлерівської коаліції, однак наголошую, що саме на цьому літаку І. Н. Степаненко виконав свої перші бойові вильоти та отримав перші повітряні перемоги. І не тільки він. Літали і збивали літаки противника на “гаррікейнах” однополчани українця, майбутні двічі Герої Радянського Союзу О. К. Рязанов, Амет-Хан Султан та інші. А найкращий ас Королівських військово-повітряних сил Великої Британії південноафриканець Петтл Мармадюк саме на “гаррікейні” здобув 36 повітряних перемог!

Після перенавчання і доукомплек-

тування 4-й ВАП наприкінці січня 1941 р. вливається до 147-ї винищувальної авіаційної дивізії ППО, що в свою чергу входить до Рибінсько-Ярославського дивізіонного району ППО. Дивізія мала надійно прикрити крупні промислові підприємства, що знаходилися в Рибінську та Ярославлі, зокрема 4-й ВАП мав пильнувати повітряний простір над ярославським гумовим комбінатом, що виробляв автомобільні покришки для всього автомобільного парку Радянського Союзу.

Іван Степаненко потрапив до ескадрильї, яку очолював досвідчений льотчик капітан В. І. Москвін. Молодий льотчик продовжує опановувати нову матеріальну частину. Однак у лютому 1942 р. старший сержант Степаненко під час тренувального польоту капотує і ламає повітряного гвинта на “гаррікейні”. Під час війни подібна авіаційна пригода могла загрожувати її винуватцю трибуналом. Однак командування 4-го ВАПу вирішило суворо не карати молодого льотчика, обійшовшись бесідою з ним та розглядом персональної справи на засіданні комсомольського бюро. І цього виявилось досить. Після повітряного інциденту Степаненко робить необхідні висновки і виправдовує довіру командування. Він швидко та якісно опановує нову матеріальну частину.

Саме під Рибінськом і Ярославлем старший сержант Степаненко і отримує своє перше бойове хрещення. Про що свідчить нагородний лист, який було підписано 16 липня 1942 р. командиром 4-го ВАПу Героєм Радян-

ського Союзу майором А. О. Морозовим. У ньому, зокрема, зазначалося, що старший сержант Степаненко “у жовтні 1941 р. перенавчався на бойову матчастину і вступив до системи ППО. Знаходячись у системі ППО, здійснив 72 бойових вильоти. На прикриття військових об’єктів 70, на перехоплення літаків противника 2” [3, с. 34].

Про інтенсивність та жорстокість повітряних сутичок говорить і той факт, що вже у травні 1942 р. 4-й ВАП знову довелося відправляти на переформування. Знову група льотчиків, серед них і старший сержант Степаненко, змушені були летіти до Мурманська за “гаррікейнами”. У червні 1942 р. полк поповнився льотно-технічним складом та новою матеріальною частиною і розділився навпіл. Одна частина полку під командуванням підполковника Серенка залишилася у складі Рибінсько-Ярославського дивізіонного району ППО, інша – під орудою Героя Радянського Союзу майора А. Морозова попрямувала на Брянський фронт.

03. 07. 1942 р. 4-й ВАП увійшов до складу 287-ї винищувальної авіаційної дивізії 1-ї винищувальної авіаційної армії під командуванням генерала-майора авіації Є. Білецького.

На Брянському фронті І. Степаненко в якості веденого літає в парі з майбутнім двічі Героєм Радянського Союзу О. К. Рязановим. Саме тоді в небі над селищем Касторним він отримує свою першу перемогу над пікірувальником Ю-87.

Нагородний лист Івана Степанен-

ка свідчить, що він за короткий період виконав 10 бойових вильотів, із них на прикриття наземних військ – 5, на розвідку військ противника – 5, брав участь у 2-х повітряних боях. У груповому бою має 2 збитих літаки противника [3, с. 34]. Всього ж, літаючи на “гаррікейні”, старший сержант І. Степаненко збиває три літаки противника. На його грудях з’являється перша нагорода – орден Червоної Зірки.

А тим часом 1 серпня 1942 р. 4-й ВАП підпорядковується 3-й запасній авіабригаді. На озброєнні частини з’являються літаки вітчизняного виробництва Як-7Б. Після короткого переполички і поповнення 21. 08 1942 р. полк відбуває на Сталінградський фронт, де входить до складу 288-ї винищувальної авіадивізії 8-ї повітряної армії.

На Сталінградському фронті Іван Степаненко літає в якості веденого в парі з командиром полку підполковником А. Морозовим. Він здійснює 54 бойових вильоти, бере участь у 23 повітряних боях. На його особистому рахунку з’являється перемога над бомбардувальником Ю-88. Ще 7 літаків противника він збиває в складі групи. У повітряних боях він був двічі підбитий [3, с. 36].

Енергійного льотчика, який постійно шукає зустрічі з ворогом, включають до спецгрупи, що мала займатися “вільним полюванням”. У складі групи, крім Степаненка, були льотчики Лавриненков, Рязанов, Бугарчов, Борисов та Амет-Хан Султан. 07.09.1942 р. Степаненко і Амет-Хан Султан здійснюють

перший політ в якості “вільних мисливців”. “Трофеями” українця і кримчака стають два літаки противника. Амет-Хан Султан збиває Me-109, а Степаненко – ФВ-189 “рама”.

03. 10. 1942 р. льотчика нагороджено орденом Червоного Прапора. Саме під Сталінградом до І. Н. Степаненка прийшла справжня льотна зрілість. Однак нелегко давалися поєдинки нашому асу. 6 жовтня 1942 р. в бою з противником його літак був пошкоджений, і він змушений був посадити свій Як-7Б на “живіт” посеред степу. В тому бою І. Н. Степаненко отримав поранення обличчя. (Усього ж під час німецько-радянської війни Степаненко шість разів саджав пошкоджений у повітряних боях літак на вимушену посадку і отримав при цьому три поранення.)

У листопаді 1942 р. Іван Степаненко був призначений командиром ланки, а згодом і заступником командира ескадрильї. Відтепер він літає в ескадрильї майора І. В. Шмельова. У грудні 1942 р. він разом з іншими льотчиками 4-го ВАПу відбуває до Саратовської області, де отримує іменний винищувач Як-1 з написом на фюзеляжі – “Від колгоспу імені Чапаєва”. Переформування 4-го ВАПу відбувається на аеродромі Заплавне Сталінградської області. Після поповнення льотно-технічним складом та матеріальною частиною полк 12. 12. 1942 р. відбуває на фронт. Тепер він діє в складі 287-ї ВАД.

Станом на 25.01.1943 р. на рахуку

лейтенанта Степаненка 197 бойових вильотів, 29 повітряних боїв, 7 особистих та 7 групових перемог.

Груди українця прикрасили ордени Червоної Зірки, Червоного Прапора та Вітчизняної війни 1-го ступеня.

Після перемоги в Сталінградській битві 8-а повітряна армія, в складі якої діє 287-ма ВАД, входить до складу Північно-Кавказького фронту. Іван Степаненко у квітні-травні 1943 р. літає в складі 3-ї ескадрильї під командуванням І. В. Шмельова та бере участь у повітряній битві на Кубані.

27. 05. 1943 р. в районі станиці Київська Іван Степаненко збив два літаки противника Me-109 і Хе-111[1, с. 223 .].

Саме в небі над Кубанню українець до автоматизму відшліфував свою особисту тактику ведення бою, це – атака в лоб, або повітряна атака на зустрічних курсах. Головний принцип цього прийому – діяти рішуче і не звертати з обраного курсу, інакше противник може завдати смертельного удару. Іван Степаненко успішно опанував основні постулати наступального повітряного бою. Він намагався першим помітити противника і завдати по ньому несподіваного удару, що призводило до захоплення ініціативи. А для цього необхідно було забезпечити себе швидкістю, що дозволяла стрімко зблизитися і завдати противнику раптового удару або виконати маневрування зі значними переваженнями. Діючи рішуче, він намагався атакою в лоб зірвати замисел противника і змусити його перейти до оборонної тактики. Окрім того, атака в

лоб дозволяла льотчику відразу захопити ініціативу і добитися перемоги.

29. 05. 1943 р. 4-й ВАП відбуває під Рязань, де отримує нову матеріальну частину – сучасний винищувач Як-9Т. На літаку в розвалу блоку циліндрів двигуна була встановлена потужна 37-мм гармата. Боєзапас гармати становив 30-32 снаряди. Окрім того, на озброєнні літака був ще синхронізований крупнокаліберний кулемет УБС калібру 12,7-мм, із боєкомплектom 200-220 набоїв. Маса секундного залпу літака складала 3, 74 кг, що за умови влучної стрільби призводило до повної руйнації літака противника.

Необхідно зауважити, що комісія, яка проводила військові випробування нового винищувача, рекомендувала озброювати літаком Як-9Т льотні частини, особовий склад яких добре володіє повітряною стрільбою. Згідно висновків комісії, льотчик, що літає на Як-9Т, повинен бути свого роду повітряним снайпером і уміти вражати ворога напевне – з першого пострілу [7].

Після поповнення новими винищувачами 4-й ВАП відбуває на Брянський фронт, де Іван Степаненко 07. 08. 1943 р. збиває два бомбардувальники противника – Ю-88 та Хе-111. Отже, старший лейтенант Степаненко довів свій рахунок до 14 літаків противника, збитих особисто і 7 – у групі.

У серпні 1943 р. командир 4-го ВАПу підполковник Миронов підписує подання на присвоєння І. Н. Степаненку звання Героя Радянського Союзу. Однак Золоту Зірку Героя Радянського

Союзу і орден Леніна льотчик отримав лише навесні 1944 р.

А тим часом 20. 10. 1943 р. 4-й ВАП у складі 11-го змішаного авіаційного корпусу відбуває до 2-го Прибалтійського фронту. На новому фронті Іван Степаненко продовжує збільшувати лік своїм перемогам. Його лідерські якості не залишаються поза увагою командування і 20. 11. 1943 р. І. Н. Степаненка призначено командиром ескадрильї. Ось що фіксує нагородний лист від 31. 08. 1944 р.: “В період наступу військ 2-го Прибалтійського фронту, ескадрилья під його (І. Степаненка) командуванням виконала 312 бойових вильотів, збила 6 літаків противника. Штурмовими діями знищила: паровозів пошкоджено до 5, вагонів до 17, автомашин до 42, возів завантажених до 13, складів з б/припасами – 1, зеніт. точок – 3, солдатів та офіцерів до 37. При цьому, маючи свої втрати: літаків – 4, льотчиків – 2...” [3, с. 46 .].

Цікаву характеристику І. Н. Степаненку в 2007 р. дав його бойовий побратим, заступник командира ескадрильї 4-го винищувального авіаполку капітан Віктор Куницін. Під час війни В. О. Куницін здійснив 242 бойових вильоти, провів 39 повітряних поєдинків і збив особисто 15 літаків противника. Зокрема, він згадує: “Степаненко – дуже гарна людина, такий своєрідний педант, любитель порядку. Не любитель пияцтва. Це рідкість серед командирів ескадрильї. Не так, як Шмельов чи Рязанов... Як командира ескадрильї його обожнювали!... Степаненка в

полку звали Баядера: він завжди любив співати пісні...” [8].

Чому І. Н. Степаненка звали саме Баядерою? Ми знаходимо відповідь в автобіографічній книзі “Полум’яне небо”. Сам Іван Степаненко згадує, що восени 1944 р. під час виступу московських артистів, за присутності командира 14-го винищувального авіаційного корпусу генерал-майора авіації С. П. Данилова, він виконав арії з “Баядерки”, “Сільви” [6, с. 140, 141].

1944 р. в біографії І. Степаненка надзвичайно продуктивний. Він багато літає. Причому не тільки в якості командира ескадрильї, але й повітряного розвідника. Ось як характеризує його командир 4-го ВАЧП Герой Радянського Союзу гвардії майор Марков: “...він (І. Степаненко, – прим. авт.) також є відмінним майстром повітряної розвідки, даючи цінні відомості Командуванню про райони зосередження піхоти, моточастин, інженерно-оборонних споруд, аеродромів базування авіації противника, що підтверджується відмінними аерознімками. За що має низку подяк від Командування Корпусу і 15 ПА, а також займає перше місце відмінного розвідника в Армії” [3, с. 46].

Окрім того, Іван Степаненко під час групового бою уміло використовує засоби зв’язку. Зокрема у нагородному листі, підписаному командиром 4-го ВАЧП гвардії майором Марковим, ми читаємо: “У польоті при веденні повітряного бою, майстерно керує групою, широко використовуючи радіо і робо-

ту наземних радіостанцій наведення. За відмінну і умілу роботу по радіо капітану СТЕПАНЕНКУ присвоєно звання “МАЙСТРА РАДІО ЗВ’ЯЗКУ” [1, с. 228].

Щодо особистого рахунку збитих літаків противника, то 1944 р. став найрезультативнішим для українця. Він збив 13 літаків ворога, серед них 8 винищувачів ФВ-190. Усього ж І. Н. Степаненко в повітряних поєдинках збив 15 винищувачів цього типу. Це майже половина літаків противника, що були на особистому рахунку українця (див. таб. № 3).

Варто зауважити, що Іван Степаненко літав на винищувачі Як-7Б під номером 17 з червоним коком. На моторі літака був намальований орден Червоного Прапора, а на фюзеляжі – блискавка вістрям униз. Тут же був зображений тигр, який наздоганяє карикатурного міністра пропаганди нацистської Німеччини доктора Геббельса. Автор малюнка – технік літака Івана Степаненка старшина Михайло Борисовець. На літаку Як-9 під номером 4, який з’явився в Степаненка на 2-му Прибалтійському фронті, було намальовано червоного туза, на тлі якого зображено великого орла, що затис у пазурах німецького винищувача ФВ-190. І це не випадково, адже українець вважався експертом саме у поєдинках з ФВ-190. За словами Михайла Борисовця, автором цього малюнка був заступник старшого інженера 4-го ВАЧП інженер-капітан Олександр Дроздов [3, с. 183].

Що стосується ж результативності Івана Степаненка, то варто зазначити, що серед 32 літаків противника, що значаться на його особистому рахунку – 24 були винищувачами Me-109 та ВФ-190, що становить 76,8 % від загальної кількості літаків, знищених українцем. Подібний результат дозволяє йому увійти до символічної двадцятки радянських асів, що отримували перемоги у поєдинках із винищувачами противника цього типу (див. таб. № 2).

До речі, розтиражований радянською пропагандою третій за результативністю льотчик-винищувач Антигітлерівської коаліції О. І. Покришкін залишився за межами цієї символічної двадцятки, оскільки мав на рахунку 22 винищувачі противника, що склали лише 47,8 % від загальної кількості збитих ним літаків противника.

У квітні 1944 р. І. Степаненко потрапляє до шпиталю із запаленням середнього вуха. Тут, у шпиталі, що знаходиться у Вишньому Волочку, він зустрічає свій 24 рік народження, а також звістку про присвоєння йому звання Героя Радянського Союзу. (Указ Президії Верховної Ради СРСР від 13 квітня 1944 р.).

Після госпіталю була поїздка до Москви, де з рук Голови Президії Верховної Ради СРСР Михайла Калініна він отримує Золоту Зірку Героя Радянського Союзу та орден Леніна.

Після чотирьохмісячної перерви, викликані хворобою та лікуванням, капітан Степаненко повертається в полк і продовжує літати та збивати літаки

противника. Усього ж за 1944 р. він збив 13 літаків противника. Результативно воювала і ескадрилья під його керівництвом. Про що свідчать і рядки з нагородного листа, який підписує командир 4-го ВАЧП гвардії підполковник О. М. Марков: “...є (Степаненко, – прим. авт.) кращим льотчиком, який літає за будь-яких умов, хорошим командиром ескадрильї, відмінним організатором. За період командування ескадрильєю з 21 листопада на 2-му Прибалтійському фронті ескадрилья виконала 893 бойових вильоти, брала участь у 50 повітряних боях, у яких збила 40 літаків противника” [3, с. 57].

Переможний 45-й І. Н. Степаненко зустрічає в званні майора. А 21 січня 1945 р. командир 4-го ВАЧП гвардії підполковник Марков підписує на Івана Степаненка подання на присвоєння звання двічі Героя Радянського Союзу. 3 лютого 1945 р. подання візує командир 185-ї ВАД полковник Зайцев. Він, зокрема, дає досить емоційну оцінку майору Степаненку, відображаючи її в офіційному документі: “Кращий розвідник з’єднання, безстрашний повітряний боєць, відмінний командир ескадрильї...”. А 25 березня того ж таки 1945 р. подання підписує командувач військами 2-го Прибалтійського фронту Герой Радянського Союзу маршал Л. О. Говоров [3, с. 59].

18 серпня 1945 р. на День Повітряного Флоту СРСР майор І. Н. Степаненко згідно Указу Президії Верховної Ради СРСР отримує другу Зірку Героя Радянського Союзу.

Усього ж І. Н. Степаненко за війну здійснив 414 бойових вильотів, провів 118 повітряних боїв, збив 32 літаки противника особисто і 9 у групі [9, с. 499]. Тоді як за підрахунками російського історика авіації Михайла Бикова українець під час війни збив 31 літак противника особисто і 9 у групі [9, с. 1227].

Іван Степаненко під час німецько-радянської війни пройшов шлях від рядового льотчика, сержанта до двічі Героя Радянського Союзу командира авіаескадрильї, майора у складі 4-го Винищувального авіаційного Червонопрапорного полку. Усього за весь період німецько-радянської війни 4-й ВАЧП здійснив 10 774 бойових вильоти, (Іван Степаненко здійснив 414 бойових вильотів, що склало 3, 85 відсотків від загальної кількості вильотів авіаполку), авіаполк збив 472 літаки (на особистому рахунку І. Н. Степаненка – 32 повітряні перемоги, що склало майже 7 відсотків від повітряних перемог авіаполку). Ще 75 літаків противника було знищено полком на землі. 4-й ВАЧП під час війни втратив 90 льотчиків та 161 літак.

І. Н. Степаненко увійшов до групи асів винищувальної авіації, удостоєних двічі та тричі звання Героя Радянського Союзу (всього 27 осіб). Саме ця група льотчиків складала три відсотки від загальної кількості повітряних бійців, які під час бойових дій збили 1044 літаки противника, що в свою чергу склало третину літаків противника, знешкоджених асами ВПС



Монумент на честь Івана Степаненка та авіаторів - вихідців із села Нехайки. Квітень 2014 р. Фото Олександра Філія.

РСЧА. А ще разом із двічі Героями Радянського Союзу О. В. Алелюхіним, А. В. Ворожейкіним, М. Д. Гулаєвим, О. І. Колдуновим, М. В. Кузнецовим, С. Д. Луганським, В. Д. Лавриненковим, П. Д. Покришевим та О. К. Рязановим І. Н. Степаненко став одним із найрезультативніших льотчиків-асів, що воювали на винищувачах, розроблених КБ під управлінням авіаконструктора О. С. Яковлева

Вищезазначені результати дозволили І. Н. Степаненку увійти до тридцяти найрезультативніших асів Антигітлерівської коаліції. У своєрідному рейтингу він зайняв почесне 29 місце, випередивши багатьох американських та британських льотчиків. Перше місце в рейтингу займає українець тричі Герой Радянського Союзу І. М. Кожедуб. Він мав 64 повітряні перемоги. Усього ж



Пам'ятна стела на в'їзді до села Нехайки – малої батьківщини Івана Степаненка. Село Нехайки, квітень 2014 р. Фото Олександра Филя.

серед тридцяти найрезультативніших асів Антигітлерівської коаліції п'ять українців, три американці, один британець та один – південноафриканець. (див. таб. № 1).

Після закінчення війни І. Н. Степаненко продовжив службу в авіації. Певний час він командував своєю ескадрильєю. Літав на винищувачах Як-3, Як-11. Згодом почав опановувати і реактивну техніку. 10 лютого 1947 р. Іван Степаненко отримує направлення до Військової академії імені М. В. Фрунзе, яку успішно закінчує 26 листопада 1949 р. Згодом він отримує звання підполковника і призначення на посаду заступника командира полку. Згодом І. Н. Степаненка призначають командиром одного з винищувальних авіа-



Могила льотчика. Черкаси, квітень 2014 р. Фото Олександра Филя.

полків ППО СРСР. На озброєнні полку з'являється нова матеріальна частина – літак МіГ-17 Ф. І. Н. Степаненко багато часу проводить у небі. Він успішно опановує новий літак. Згодом підполковник І. Н. Степаненко отримує нове призначення. Він – старший інспектор управління Бойової підготовки винищувальної авіації ППО СРСР з тактики повітряного бою і повітряної стрільби.

25 вересня 1953 р. І. Н. Степаненко був призначений на посаду командира 41-ї винищувальної авіадивізії 76-ї Повітряної армії, а 8 жовтня 1953 р. йому було присвоєно звання полковника.

23 листопада 1955 р. комдив І. Н. Степаненко вступає до Військової академії Генерального Штабу Збройних Сил СРСР імені К. Є. Ворошилова. За два



роки він закінчує навчальний заклад із золотою медаллю і отримує призначення на посаду заступника командира 71-го Винищувального авіаційного Нікопольського орденів Суворова і Кутузова корпусу 24-ї Повітряної армії (ГРВН). Командиром авіакорпусу був його ровесник двічі Герой Радянського Союзу генерал-майор авіації М. М. Скоморохов. Під час німецько-радянської війни він здійснив 605 бойових вильотів, провів понад 130 повітряних боїв і збив особисто 46 літаків противника, а ще 8 – у складі групи. На озброєнні авіакорпусу були новітні на той час літаки МіГ-19, МіГ-21 П та МіГ-21 ПФМ [3, с. 133].

Згодом І. Н. Степаненко і сам очолює 71-й авіакорпус. На озброєння з'єднання прибувають нові винищувачі-бомбардувальники Су-7У та Су-7Б. І. Н. Степаненко за короткий термін опановує нову техніку. Він особисто вилітає на перехоплення літаків-порушників держкордону. Зокрема 2 червня 1958 р. за умілі і рішучі дії з перехоплення літака-порушника полковник І. Н. Степаненко отримує подяку і цінний подарунок від Міністра оборони СРСР Маршала Радянського Союзу Р. Я. Малиновського, за перехоплення та примушення до посадки іншого порушника повітряного кордону – подяку Головнокомандувача Групою Радянських військ у Німеччині генерала армії М. В. Захарова.

18 лютого 1958 р. І. Н. Степаненко отримує звання генерал-майора авіації. Попри високу посаду та генеральське

звання він продовжує літати. І знову на його рахунок перехоплення порушника повітряного простору.

30 січня 1962 р. під час тренувального вильоту на Су-7 прямо над полігоном відмовив двигун. І. Н. Степаненко намагався посадити літак, однак той відмовлявся його слухати. Довелося 41-річному генералу скористатися катапультою. Під час приземлення він пошкодив ноги. Однак авіацію І. Н. Степаненко не залишив. Після лікування він продовжує тренуватися і згодом повертається до активного льотного життя.

24 лютого 1966 р. І. Н. Степаненка призначають заступником командувача 30-ю Повітряною армією Прибалтійського військового округу з бойової підготовки.

16 серпня 1966 р., напередодні Дня Повітряного Флоту СРСР генерал-майор авіації І. Н. Степаненко за особливі заслуги в опануванні нової авіаційної техніки та підготовці авіаційних кадрів удостоюється почесного і водночас престижного в авіації звання “Заслужений військовий льотчик СРСР”.

Коли у авіаційних частинах ПВС СРСР з'явився новий винищувач МіГ-23, зі змінною геометрією крила, І. Н. Степаненко одним з перших льотчиків винищувальної авіації Радянського Союзу успішно опановує новинку. І це в п'ятдесят років!

До самого свого звільнення з лав Збройних Сил СРСР І. Н. Степаненко продовжував літати. А звільнився він 27 вересня 1976 р. [1, 311 с.].

І. Н. Степаненко був нагороджений двома Золотими Зірками Героя Радянського Союзу, орденом Леніна, трьома орденами Червоного Прапора, орденом Олександра Невського, двома орденами Вітчизняної війни 1-го ст. та орденом Вітчизняної війни 2-го ст., п'ятьма орденами Червоної Зірки, орденом "За службу Батьківщині в Збройних Силах СРСР" 3-го ст., Богдана Хмельницького 3-го ст. та численними медалями.

Після виходу на заслужений відпочинок І. Н. Степаненко займається активною суспільно-громадською діяльністю. Земляки льотчика, звичайно ж, пригадають, що саме за його активної участі в селі з'явилася дорога з твердим покриттям та водогін, а в 1977 р. було побудовано приміщення Нехайківської середньої школи, а згодом були зведені будинок культури та дитячий садочок. Пролобіював І. Н. Степаненко і газифікацію села [4, 2 арк.].

Двадцять юнаків із Нехайок за прикладом свого прославленого земляка вирішили присвятити своє життя авіації. Мешканці обласного центру також із вдячністю згадують І. Н. Степаненка, адже його невтомна робота на громадській та військово-патріотичній ниві не залишилась поза увагою спільноти.

Отже, І. Н. Степаненко власним жит-

тям довів, що тільки наполеглива праця, професійне ставлення до улюбленої справи, активна громадянська позиція та любов до Батьківщини спроможні принести максимальні результати та реалізувати потенціал.

Висновок. У статті на основі нових джерел та літератури здійснена спроба проаналізувати деякі сторінки біографії та військової кар'єри І. Н. Степаненка. Увага авторів була сконцентрована перш за все на малодосліджених сторінках життєпису українця. Окрім того, авторами було складено досить деталізовані рейтинги найрезультативніших льотчиків-винищувачів Антигітлерівської коаліції, де Іван Степаненко займає почесне 29 місце. Було також встановлено, що українець увійшов до почесної двадцятки найрезультативніших радянських асів, що здобували перемоги над німецькими винищувачами Focke-Wulf Fw 190 та Messerschmitt Bf. 109. А також почесної десятки найрезультативніших асів ВПС РСЧА, що здобували перемоги над німецькими винищувачами Focke-Wulf Fw 190.

Отже, наукові результати, оприлюднені в статті, дозволяють суттєво доповнити портрет І. Н. Степаненка та належно оцінити його внесок у Перемогу над нацизмом у Другій світовій війні.

Список використаних джерел і літератури

1. Три Івани: Документи і матеріали / упоряд.: М. І Бушин, О. М. Филь – Ч.: ФОП Гордієнко Є. І., 2018. – 480 с.
2. Державний архів Черкаської області, Ф. 5644, оп.6, спр. 174.



3. “Я – Степаненко. Бій приймаю!”: Документи і матеріали / упоряд.: О. М. Филь – Ч.: ФОП Гордієнко Є. І., 2020. – 224 с.
4. Фонди Нехайківського сільського історико-краєзнавчого музею.
5. Степаненко І.Н. Пламенное небо. К.: Политиздат України, 1983. – 266 с.
6. Степаненко І.Н. Полум’яне небо. – К.: Політвидав України, 1976. – 176 с.
7. Airwar.ru/enc/fww2/yak9t.html
8. <https://iremember.ru/memoirs/letchikiistrebiteli/kunitsin-viktor-aleksandrovich/>
9. Томас Полак, Кристофер Шоурз. Асы Сталина: Энциклопедия / Пер. с английского А. К. Ефремова. – М.: Эксмо, 2003. – 656 с.
10. Быков М.Ю. Асы Великой Отечественной. – М.: ООО “Яуза-пресс”, 2007. – 1478 с.
11. Майк Спик. Истребители. Асы XX века 1914-2000.– М.: ЭКСМО, 2001. –320 с.
12. Майк Спик. Асы союзников.– Смоленск: Русич, 2000. – 464 с.

References

1. Try Ivany: Dokumenty i materialy / uporjad.: M.I Bušyn, O.M. Fyl’ – Č.: FOP Hordijenko Je.I., 2018. – 480 s.
2. Deržavnyj arxiv Čerkas’koji oblasti, F. 5644, op.6, spr. 174 s.
3. “Ja – Stepanenko. Bij pryjmaju!”: Dokumenty i materialy / uporjad.: O.M. Fyl’ – Č.: FOP Hordijenko Je.I., 2020. – 224 s.
4. Fondy Nexajkivs’koho sil’s’koho istoryko-krajeznavčoho muzeju.
5. Stepanenko I.N. Plamennoe nebo. K.: Politizdat Ukrainy, 1983. – 266 s.
6. Stepanenko I.N. Polumjane nebo. – K.: Polityvdav Ukrajinu, 1976. – 176 s.
7. Airwar.ru/enc/fww2/yak9t.html
8. <https://iremember.ru/memoirs/letchikiistrebiteli/kunitsin-viktor-aleksandrovich/>
9. Tomas Polak, Kristofer Shourz. Asy Stalina: Entsiklopediya / Per. s angliyskogo A.K. Yefremova. – M.: Eksmo, 2003. – 656 s.
10. Быков М.Ю. Асы Velykoj Otečestvennoj. – М.: ООО “Jauza-press”, 2007. – 1478 s.
11. Майк Спик. Istrebiteli. Asy KhKh veka 1914-2000.– М.: ЕКСМО, 2001. – 320 s.
12. Майк Спик. Asy soyuznikov.– Smolensk: Rusich, 2000. – 464 s.

Тридцять найрезультативніших
льотчиків-винищувачів Антигітлерівської коаліції*

н/н	ПІБ	Перемоги особисті	Перемоги в групі	Бойові вильоти/ повітряні бої	Літак, на якому воював льотчик
1.	Кожедуб І.М. (УРСР)	64	0	330/120	Ла-5, Ла-7
2.	Речкалов Г.А.	61	4	450/122	МиГ-3, І-16, Як-1, Bell P-39 Airacobra
3.	Покришкін О.І.	59	6	650/140	МиГ-3, І-16, Як-1, Bell P-39 Airacobra
4.	Гулаєв М.Д.	55	5	250/49	МиГ-3, Як-1, Bell P-39 Airacobra
5.	Євстігнєєв К.О.	52	3	283/113	Ла-5
6.	Петтл Мармадюк (ПАР)	51	0	-	Gloster Gladiator, Hawker Hurricane
7.	Глінка Д.Б. (УРСР)	50	0	265/бл.100	Як-1, Bell P-39 Airacobra
8.	Колдунов О.І.	46	1	412/96	Як-1, Як-7, Як-9, Як-3
9.	Ворожейкін А.В.	45	1	300/?	І-16, Як-7, Як-9, Як-3
10.	Скоморохов М.М.	44	2	бл. 600/143	ЛаГГ-3, Ла-5, Ла-7
11.	Краснов М.Ф.	41	1	понад 400/понад 100	МиГ-3, ЛаГГ-3, Ла-5
12.	Моргунов С.М.	41	0	350/96	Як-7, Як-1, Як-9, Як-3
13.	Пивоваров М.Є.	40	1	397/136	Як-1, Як-9, Як-3
14.	Бонг Річард Айра (США)	40	0	200/?	P-38 Lightning
15.	Попков В.І.	40	0	345/85	ЛаГГ-3, Ла-5, Ла-7
16.	Серов В.Г.	39	6	бл. 300/104	Curtiss P-40, Ла-5
17.	Мак Гуайр Томас Б'юкенен (США)	38	0	?	P-38 Lightning
18.	Федоров І.В.	37	0	404/107	Як-1, Як-9, Як-3
19.	Лавриненков В.Д.	36	7	448/134	І-15бис, Як-1, Як-7, Bell P-39 Airacobra, Ла-7
20.	Бабак І.І. (УРСР)	35	5	330/103	Як-1, Bell P-39 Airacobra
21.	Смірнов О.С.	35	1	357/72	І-153, Bell P-39 Airacobra
22.	Гнідо П.А. (УРСР)	34	6	406/понад 80	І-16, ЛаГГ-3, Ла-5, Ла-7
23.	Джеймс Едгар Джонсон (Велика Британія)	34	7	515/?	Spitfire Mk Vb
24.	Камозін П.М.	34	4	188/63	ЛаГГ-3, P-39
25.	Луганський С.Д.	34	1	390/?	ЛаГГ-3, Як-1, Як-7, Як-9
26.	Мак Кемпбелл Девід (США)	34	0	?	Grumman F6F Hellcat
27.	Комельков М.С.	33	7	321/75	І-16, МиГ-3, Bell P-39 Airacobra
28.	Новічков С.М.	33	1	277/51	Hawker Hurricane, Curtiss P-40, Bell P-39 Airacobra
29.	Степаненко І.Н. (УРСР)	32	9	414/118	Hawker Hurricane, Як-1, Як-7, Як-9
30.	Лихобабін І.Д.	32	7	224/57	МиГ-3, Як-1, Як-7, Bell P-39 Airacobra

Довідково: До тридцяти найрезультативніших асів Антигітлерівської коаліції увійшло 5 українців, 3 американці, 1 британець та 1 південноафриканець.

На рахунку канадця Джоржа Бьорлінга Фредеріка – 31/1, австралійця Клайва Колдуелла – 27/3, новозеландця Коліна Фолкленда Грея – 27/2, француза П'єра Клостермана – 19/14, поляка Станіслава Скальського – 21, чеха Карела Мирослава Куттельвашера – 18/2, норвежця Хеглунда Свейна – 14/1.[11, 125-207 с.], [12, 383-456 с.].

Таблиця №2

**Двадцять найрезультативніших асів СРСР,
що здобували перемоги над німецькими винищувачами
Focke-WulfFw 190 та MesserschmittBf. 109**

н/п	ПІБ	Перемоги особисті і в групі	Бойові вильоти і бої	Bf. 109	Fw 190	Всього винищувачів Bf. 109 і Fw 190
1.	Кожедуб І.М. (УРСР)	64/0	330/120	18	21	39
2.	Скоморохов М.М. (РРФСР)	46/8	бл.600/143	17	19	36
3.	Глінка Д.Б. (УРСР)	50/0	бл. 300 бл.100	24	11	35
4.	Речкалов Г.А. (РРФСР)	61/4	понад 450/122	30	5	35
5.	Колдунов О.І. (РРФСР)	46/1	412/96	21	13	34
6.	Пивоваров М.Є. (РРФСР)	40/1	350/бл. 80	12	22	34
7.	Євстігнєєв К.О. (РРФСР)	52/3	283/113	16	14	30
8.	Моргунов С.М. (РРФСР)	41/0	350/96	14	15	29
9.	Федоров І.В. (РРФСР)	35/0	404/107	14	15	29
10.	Комельков М.С. (РРФСР)	33/7	321/75	20	9	29
11.	Гулаєв М.Д. (РРФСР)	57/5	250/49	18	10	28
12.	Луганський С.Д. (Туркестанская АССР)	37/5	390/?	20	8	28
13.	Лихобабин І.Д. (РРФСР)	32/5	224/57	8	19	27
14.	Серов В.Г. (РРФСР)	39/6	бл.300/104	7	20	27
15.	Попков В.І. (РРФСР)	41/1	475/117	17	10	27
16.	Бабак І.І. (УРСР)	35/5	330/103	20	6	26
17.	Степаненко І.Н. (УРСР)	32/9	414/118	9	15	24
18.	Краснов М.Ф. (РРФСР)	40/1	пон. 400/ пон. 100	24	0	24
19.	Лавриненков В.Д. (РРФСР)	35/11	448/134	19	4	23
20.	Смірнов О.С. (РРФСР)	35/0	306/71	8	15	23

Десять найрезультативніших асів СРСР,
що здобували перемоги над
німецькими винищувачами Focke-Wulf Fw 190

н/п	ПІБ	Перемоги особисті і в групі	Бойові вильоти і бої	Fw 190
1.	Пивоваров М. Є. (РРФСР)	40/1	350/бл. 80	22
2.	Кожедуб І. М. (УРСР)	64/0	330/120	21
3.	Серов В. Г. (РРФСР)	39/6	бл. 300/104	20
4.	Зельонкін М. М. (БСРС)	28/4	264/45	19
5.	Лихобабин І. Д. (РРФСР)	32/5	224/57	19
6.	Скоморохов М. М. (РСФСР)	46/8	бл. 600/143	19
7.	Моргунов С. М. (РРФСР)	41/0	350/96	15
8.	Федоров І. В. (РРФСР)	35/0	404/107	15
9.	Степаненко І. Н. (УРСР)	32/9	414/118	15
10.	Борових А. Є. (РРФСР)	27/17	475/113	15



*Fyl A. M. Candidate of Historical Sciences,
Deputy Director of the National Military
History Museum of Ukraine, (Kyiv)
Novikova V. G. Researcher
of Research Center for Military
History of National Defence University
of Ukraine named after Ivan
Chernyakhovsky (Kiev)*

**ONE OF THE MOST EFFECTIVE ANTI-HITLER COALITION
FIGHTER PILOTS.
(TO THE 100TH ANNIVERSARY OF THE BIRTHDAY OF IVAN
NIKIFOROVYCH STEPANENKO)**

In the article are analyzed books, publications, documents, and archival materials dedicated to one of the most effective fighter pilots of the Anti-Hitler Coalition, a native of Cherkasy, title hero Hero of the Soviet Union twice, Lieutenant General of Aviation – Ivan Nikiforovich Stepanenko. In addition, with the help of new sources and publications was carried out a certain reconstruction of the way of life and correction of little-known and deliberately hidden by communist censorship individual pages of the pilot's biography. In particular, this applies to the childhood and youth of Ivan Stepanenko. The main stages of IN Stepanenko's formation as a military specialist are analyzed. His military activity during the Second World War and in the postwar period is considered. Were compiled detailed ratings of the thirty most effective fighter pilots of the Anti-Hitler Coalition, as well as the most productive pilots of the Soviet Air Force in the confrontation with German pilots.

An article dedicated to the 100th anniversary of the birth of one of the most productive aces of the Anti-Hitler coalition, title hero Hero of the Soviet Union twice, Lieutenant General of Aviation – I. N. Stepanenko.

Keywords: *Ivan Nikiforovich Stepanenko, aviation, Second World War, Allies of Second World War, fighter pilot, ace, 4th Fighter Aviation Regiment, Hero of the Soviet Union, Red Army, air force.*